

Evalda PACI

GJEDHE FJALËFORMIMI NË TEKSTET E VJETRA SHQIPE

Duke qenë letërsia e vjetër shqipe një burim dokumentar mjaft i pasur në modele të shprehësisë letrare, me ndërtimet gjuhësore që tërheqin vëmendjen dhe për veçanësinë tipologjike dhe origjinën a regjistrin të cilit i përkasin, edhe në pikëpamje të modeleve të formimit të fjalëve, nga vepra në vepër mund të gjendet shtysa për të ndërtuar prospekte të plota mbi pjesë të veçanta të ligjëratës, mbi zëra që përveç kuptimit të përveçëm që marrin në një kuadër analitik kryesisht gjuhësor, paraqesin dhe interes mbi modelet e formimit që konstatohen në to.

Mjetet e formimit spikasin në lidhje me klasa të veçanta fjalësh, duke u bërë dhe një element pasurues në pikëpamje të receptimit të kuptimit kategorial të secilës. Një panoramë të pasur hulumtimi ofrojnë në veçanti emrat dhe mbiemrat, duke qenë dy klasa kategoriale që dëshmohen gjerësisht në tekstet e letërsisë së vjetër shqipe, madje me tipare që gjejnë vijimësi nga autori në autor, të ilustrueshme me shembuj e raste konkrete.

Emrat e veprimit që ruajnë qartë tipare të një prejardhjeje foljore janë dhe fjalë kyçe në tekste themelore të praktikës liturgjike, aq më tepër që dhe pasurojnë një kuadër sinoptik që mund të ndërtohet sa herë i qasemi të njëjtit tekst në realizime të ndryshme kohore.

Veçanësia ndërtimore e veprave të letërsisë së vjetër shqipe shpjegohet së pari në paracaktimin tematik dhe orientimin e autorëve a përpiluesve ndaj teksteve që njihnin, përdornin, pasqyronin më mirë dhe në varësi të një sërë kompetencash që mund të diktohen nga vetë formimi përkatës individual. Dhe pse

në një masë të konsiderueshme, tekstet me njëfarë hershmërie të dokumentimit shkrimor paraqiten me një numër jo të vogël fjalësh me prejardhje të huaj, evidentimi i morfemave që bëhen objekt trajtimi dhe në morfologjinë e shqipes mund të bëhet dhe në lidhje me ndërtime të tilla, të cilat në pjesën më të madhe nuk janë më pjesë e përdorimeve zyrtare.

Nga ana tjetër, ardhja e trajtave të caktuara mund të lidhet dhe me aspekte të realizimit teknografik apo tipografik, fakt që është nënvizuar dhe prej vetë autorëve në disa rasa, herë duke dashur t'u përmbahen disa rregullave që ishin të zakonshme në paraqitjen e veprave para lexuesit, herë dhe duke dëshmuar për letrarën e kohës dhe disa të dhëna me karakter informativ që për ne janë të çmuara në nevojë të rindërtimit të historikut përkatës të këtyre veprave.

Janë tekstet përmbyllëse në veçanti që duke qenë një komponente tekstore që bën të mundur të shprehen dhe elemente autoriale nga ana e përpiluesit, që të mund të pranëvihen dhe trajta e ndërtime të përafruara mes tyre në pikëpamje të vetë kontekstit të ndërthurur prej këtij të fundit, janë në të vërtetë reflektuese të një sërë modelesh formimi, në veçanti nëse u referohemi mbiemrave që ngjallin interes dhe për arsye të tjera hulumtimi.

Për t'iu kthyer ndërmendjes së klasave të fjalëve, bartëse të një sërë tiparesh që dhe nga autori në autor paraqiten me veçori të ndryshme të formës e të formimit, duhet vënë në dukje që emrat në veçanti, qoftë nën veshje trajtash analitike, qoftë dhe sintetike, reflektojnë vetë modelin e formimit, pikërisht kur dhe mund të shquhet lehtë prania e morfemave që dëshmojnë funksionin përkatës, që në të vërtetë shërben dhe për të dalluar tipologjinë e emrit me të cilin ndeshemi në tekste të veçanta.

Sa u përket mbiemrave, me analiza jo të pakta ndaj tyre, qoftë dhe ndaj kronologjisë së formësimit të nënndarjeve kryesore që u njihen në gramatikën historike të shqipes, kemi operuar dhe vite më parë, në proces të një trajtimi të hollësishëm që diktohej nga objekti i një punimi me një strukturë të arsyetuar, të cilin rreth vitit 2011 e ndoqëm në

moment të daljes në dritë të shtypit, në serinë e botimeve albanologjike të institucionit tonë.¹

Kërkimet dhe vjeljet me objekt një klasë të tillë, që ngërthen dhe tipare kategoriale semantike, sigurisht dhe gramatikore, kanë bërë të ndeshemi dhe me trajta të pranëvëna për arsye të kontekstit të përdorimit, e më tej dhe qëllimeve të kumtimit të përpiluesit të tekstit, që dhe pse në pjesën më të madhe të punës së tij përballet me sprova shqipërimi apo përshtatjeje, në një rol të tillë, dhe kur ka referim burime biblike që mund të gjenden dhe në pjesë të tjera të veprës, përdor si artific pikërisht afrinë semantike të mbiemrave që në pjesën më të madhe të rasteve paraqiten me veçori tipike të formimit, por sa i përket përkatësisë gramatikore, mbizotërojnë si të nyjshëm.

Pranëvënia në fjalë, veçanërisht nëse si referim kemi tekstin përmyllës të librit të Gjon Buzukut, por dhe pjesë të tjera në të cilat prania e mbiemrit na orienton ndaj qasjesh të domosdoshme me tekstin gjegjës në gjuhën latine, ka një impakt ndjeshmërie në receptimin e nëntekstit, të asaj çka autori ka synim të shprehë duke iu referuar një qenësie të *naltë*, të *mujtunë* e të *përmishëriershime*. Në pikëpamje të një dallimi mes këtyre trajtave, pikërisht trajta mbiemërore *i mujtunë*, një referim i qartë ndaj zërit të përngjitur *Zotynë*, ndaj të cilit qasemi dhe në rindërtim të paradigmes përkatëse, nënvizon në mënyrë unike një veçori të kësaj qenësie, supreme në kuptimin themelor dhe për autorin-përpilues të *Mesharit*.

I gjurmueshëm jo vetëm në trajtën përfaqësuese, por dhe në një sërë formash të tjera rasore, *Zotynë* do të përbëjë në disa vështrime një prej zërave më interesantë qoftë dhe sa i përket dendurisë së ndërmendjes në tekstet biblike të shqipëruara të shekullit XVI e më tej akoma, deri në shfaqjen e diferencimeve që dalin qartë në veprën e Pjetër Bogdanit (1685), e cila dhe në këtë drejtim gjurmimi ofron një lëndë jashtë mase të pasur për hulumtuesin e arsenalit gjuhësor e letrar të mbarë botimeve të veprave të letërsisë së vjetër shqipe.

¹ Paci E., *Sistemi mbiemëror në Mesharin e Buzukut*, Botimet Albanologjike, Tiranë, 2011.

Shfaqja në një trajtë sintetike në emërore, që më tej do të pasurohet nga gjinorja *e Tinëzot*; dhanorja *Tinëzot*, kallëzorja *Tenëzonë*; rrjedhorja *n'Sinëzot*; prej *Sinëzot* etj., mbetet për t'u interpretuar dhe në një vështrim sinkronik nëse u referohemi trajtave që dalin në përbërje të teksteve të kësaj letërsie, ndërkohë që lidhja me sintagmën latine *Dominus noster* vjen si shtysë qoftë dhe duke parë përkthimin në gjuhën latine të kolofonit të librit të Buzukut, realizuar nga Zef Valentini S.I. e vendosur më tej në përmbyllje të teksteve latine që përmbahen në botimin e plotë të kësaj vepre, realizuar dhe përgatitur për shtyp në vitin 1958 nga Namik Ressuli.²

Në tekstet e vjetra shqipe qëmtimi i modeleve të formimit në pjesë të veçanta të ligjëratës vjen dhe si shtysë e konstatimit në jo pak raste të gjurmimit në të njëjtin pasazh ose në pasazhe të afërta të fjalëve që dëshmojnë qartë afrinë familjare mes tyre, dhe pse në kuptimin kategorial kanë rol të ndryshëm në brendinë tekstore që bëhet objekt shqyrtimi. Nuk mungojnë dhe janë jo pak rastet në të cilat dhe pse është fare e qartë prejardhja apo formimi jo i pamë i një trajte të caktuar, gjurmimi i një teme që mund të shërbejë dhe si tregues për modelin e formimit paraqet vështirësi për një sërë arsyes, ndër të cilat do të rendisnim dhe paracaktimin tematik të vetë teksteve në fjalë. Nga ana tjetër, raste në të cilat modeli i formimit reflektohet qartë për arsye të dallimit në trajtën përkatëse të formanteve, por dhe evidentimit në rasë të njohjes në tekst të temave që përmbahen dhe në këtë të fundit pasurojnë dhe panoramën e njohjes së një spektri kompleks, që i tillë paraqitet kur bëhet fjalë për emrat dhe mbiemrat në veprat e letërsisë së vjetër shqipe.

Në veçanti sa u përket disa përdorimeve emërore në këto vepra, mund të evokohet qartë ekzistenca e formanteve që dhe vite a dekada më parë kanë qenë shtysë për përpilimin e studimeve apo punimeve mbi gjedhet e formimit në klasa

² Në lidhje me tekstin latin mbi kolofonin e *Mesharit*, të përpiluar nga Valentini S. I., shih në veçanti *Indice dei testi latini tradotti nel Messale*, në Ressuli N., *Il Messale di Giovanni Buzuku, riproduzione e trascrizione*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Romë, 1958, f. 406.

emërore në shqipen e sotme, dhe të tilla raste i vjelim në funksion shembulli që në tekstet më të hershme. Dokumentimi në lidhje me të njëjtat modele në tekstet më të hershme shqipe dëshmon një vijimësi në përdorimin e formanteve të ngjashme, me shumë mundësi dhe në vetë funksionin përkatës të këtyre të fundit, kur bëhet fjalë veçanërisht për emra me prejardhje nga foljet.

Nga ana tjetër dhe përdorime të veçanta emërore që evokojnë zëra gjegjës të një rëndësie jo të vogël për leksikonin e teksteve biblike dhe kishtare dëshmojnë se në lidhje me trajtën gjegjëse në shqipe disponojmë nga kjo letërsi trajta që janë tipike për nga mënyra e formimit që reflektojnë.³

Sistemi emëror i shqipes së shekullit XVI evidentohet në pikëpamje trajtash dhe gjedhesh të formimit në të tilla vepra, në të cilat shpesh dhe një gjendje dokumentimi që bart jo pak zëra leksikorë me origjinë latine apo latino-romane mund të ndikojë në dallimin e formave që bartin formante të shqipes nga të tjera që dhe në lidhje me formantin vijnë me pak modifikime në gjuhën shqipe, në tekste qartësisht himnodike apo liturgjike.

Në veçanti, nëse rindërtohet apo bëhet një sprovë për të rindërtuar familje fjalësh me trajta që i bashkon konteksti apo ndonjë temë e përbashkët, ndeshemi në fjalë që nuk mbartin sufikse apo mjete të tjera formimi, por dhe në të tjera që për t'u shënuar gjinia paraqiten me mjete që i gjejmë dhe në gjuhët nga kanë ardhur.

Modele të caktuara të formimit të mbiemrave gjenden në vijimësi dhe në burimet tekstore të fillimit të shekullit XVIII,

³ I referohemi në veçanti termit *shembëllesë*, që ndeshet disa herë në tekstet e *Meshtarit* të Gjon Buzukut, duke pasur kuptimin e shëmbëlltyrës, parabolës. Në tekste të tjera në të njëjtën vepër, *shembëllesë* përdoret dhe me kuptimin e përngjasimit, fakt që mund të vërtetohet nga vetë analizimi i tekstit i frazave përkatëse nga pjesë të caktuara të saj. Me të njëjtin kuptim ndeshet në tekstet e kësaj vepre dhe përdorimi emëror *shembëlltyrë*, e cila përbën një tjetër rast për t'u studiuar dhe në pikëpamje të modelit të formimit që reflektohet në të. Shih në veçanti Qendro Th., *Fjalor i shqipes së Gjon Buzukut*, Shoqëria Biblike Ndërkonfesionale e Shqipërisë, Tiranë, 2013, f. 399.

siç mund të dëshmohet me ndërtime të ngjashme në krerët e akteve të Kuvendit të Arbënit (1706), pikërisht me shembuj si: *e pālìgje* (vepera); *i pāmbarre* (kapercimi); *të pāhile* (duerete). Një model i tillë formimi është ndeshur në jo pak tekste në librin e Gjon Buzukut (p.sh., *i pāgojë* (dreq); *së pāujë* (kënete), madje dhe në kontekste në të cilat merrnin një konotacion të veçantë në pikëpamje letrarësie, pikërisht në lidhje me të njëjtën klasë dhe më tej, jo pak raste gjurmohen në këtë linjë dhe në veprat e mëvona, duke bërë të nënvizojmë jo vetëm veçantinë në kuptimin e konvergimit të disa mjeteve të formimit, por dhe faktin që dallojmë qartë në të tilla raste temën emërore të fjalëformimit, që rimerret për raste të ngjashme në pjesët e konsultuara. Mund të thuhet në këtë rast që modele të përveçme të formimit të trajtave mbiemërore kanë vijuar të përdoren në vepra të ngjashme dhe të mëvona, fakt që dëshmon prirjen për vijimësi në këtë drejtim të gjedhes në fjalë, e veçantë në vështrimin tonë për tipologjinë dhe mjetet e përfshira në të.

Janë pikërisht modele të caktuara në formimin e mbiemrave në tekstet e veprave të letërsisë së vjetër shqipe që na kanë grishur të reflektojmë mbi pasurinë në mjete formimi, por dhe në trajta që me kohën nuk do të mbijetonin për një sërë arsyes, ndërkohë që vetë modeli ka vijuar të jetë prodhimtar ndonjë shekull më tej, qoftë dhe për tekste të së njëjtës natyrë.

Autorëve të letërsisë së vjetër shqipe dhe tipologjisë shkrimore të secilit u kthehem jo rrallë, qoftë dhe kur bëhet fjalë për t'iu referuar përpilimeve të teksteve që nga njëra anë kanë referentë të së njëjtës kohë në areale të afërta, nga ana tjetër, përbëjnë shembuj në pikëpamje të mundësisë së gjurmimit në to të mjaft tipave dhe gjedheve të formimit të fjalëve të caktuara.

Participi (pjesorja) në mjaft tekste paraqitet si një element i përshtatshëm për të krijuar a përforcuar trajta të reja, por dhe ai vetë, në raste të veçanta, duket se mbart funksione që duhet t'i

kishte një tjetër klasë fjalësh, me të cilat ky i fundit dhe ka qasje në afri përdorimi.⁴

Në të tilla tekste ndeshen dhe kompozita me një vlerë të qartë mbiemërore, ndërtime që përbëjnë veçanësi në tekstet e vjetra shqipe dhe në kuptimin që nuk kanë mbijetuar të gjitha në faza të mëvona të zhvillimeve gjuhësore në shqipen.⁵

Tekste të një veçanësie përmbajtësore në letërsinë e vjetër shqipe janë fragmente nga Besëlidhja e Vjetër, që kanë qenë shtysë për përvijimin tradicional të studimeve e gjurmimeve të hollësishme mbi to, mbi elemente të brendisë dhe të ndërtimeve që përbëjnë raste më vete dhe në morfologjinë historike të shqipes. Një fakt i tillë vërehet dhe më qartë kur bëjmë të mundur qasjen e të njëjtave pjesë si në shqipen e autorëve të letërsisë sonë kishtarë, ashtu dhe në ato gjegjëse të Vulgatës latine.

Në këtë aspekt qasjesh që paraqiten të domosdoshme kur objekt trajtimi janë tekste më të përveçme për nga natyra dhe

⁴ Janë tekste të përveçme ungjillore në të cilat gjurmohen përdorime të kësaj natyre, që bëjnë t'u veshim këtyre trajtave me vlerë participale dhe funksione që duhet t'i kishte mbiemri. Shih në veçanti *Meshari, botim kritik përgatitur nga E. Çabej*, Tiranë, 1968, f.153/a: *Bekuom* barktë ata qi ty bartunë kâ, e sisatë qi ti thithunë kē. E aj tha edhe: *Bekuom* ata qi gjegjenë fjalënë e Tinëzot, e atë ruonjëne.

⁵ *Meshari, botim kritik përgatitur nga E. Çabej*, Tiranë, 1968, f. 369/a: Nd atë mot, tue pâm Jezu shumicënë, hipi ëmbë malt, e u vu me ëndenjunë; e dishipujtë e tî vonëtë tek aj. E aj zû me i mpsuom, tue thashunë: *Bekuom* të vobegjtë n pak shpirti, përse e tyne anshtë regjënja e qielllet. *Bekuom* të butëtë, përse ata të pushtonjëne dhenë. *Bekuom* ata qi klanë, përse ata të jenë ngushlluom. *Bekuom* ata qi kanë u e et n sê dërejtet, përse të jenë nginjunë. *Bekuom* të përmishëriershimitë, përse mishërier të vgjanjëne. *Bekuom* ata qi janë zemërdëlirë, përse ata të shohënë Tenëzonë. *Bekuom* ata qi të jenë të shufryem, përse ata të jenë grishunë bijtë e Tinëzot. *Bekuom* ata qi pësonjëne keq për të dërejtët, përse e tyneja anshtë regjënja e qielllet. *Bekuom* ju t ini, kur njerëzitë t u mallëkonjëne e t u bdonjëne, e të thoenë keq kondra juve pr emënit tem, tue u dalë kondra. Gëzonë e përgëzonë, përse pagëtyra juoj anshtë e madhe mbë qiellt. Laus tibi Christe.

referencialiteti tradicional që kanë pasur dhe për studime më specialistike siç janë ato të analizës tekstore mbi pjesë biblike, ndërtime me një vlerë të qartë për nga konotacioni që mbartin janë pikërisht ato të shqipes, që dallojnë për nga origjinaliteti dhe ngarkesa stilistikore.

Vetë qasja ndaj një argumenti të tillë që për nga interesi na për afron më shumë me nënsisteme si ai i emrave apo i mbiemrave në tekstet e letërsisë së vjetër shqipe, na rikujton rëndësinë e analizimit segmentor të pjesëve që, për vetë brendinë konkrete, përmbajnë jo pak trajta që ndërkojnë që janë elemente të të njëjtit tekst, ofrojnë dhe një panoramë vëzhgimi për tipat e formimit që gjurmohen në secilin prej tyre.⁶

Në një vështrim të përqendruar në larminë e trajtave, ndërtimeve dhe përdorimeve që gjurmohen në tekstet e letërsisë së vjetër shqipe, pikërisht rastet e formimit me mjete që përbëjnë në vetvete objekte studimi në vëzhgime më të specializuara, janë një tjetër dëshmi e rëndësisë së trajtimit të tyre në një panoramë diakronike e historike.

Një fakt i tillë përbën një prej veçorive më të rëndësishme të studimit tekstor në lidhje me një traditë të tillë shkrimore dhe letrare, e cila dëshmoi dhe pasurinë e madhe në ndërtime e në mjete të gjuhës sonë, këtij monumenti që vijon të zgjojë interesa studimore dhe në lidhje me periudhat më të hershme të dokumentimit të saj.

BIBLIOGRAFI

Ashta K., “Rreth disa çështjeve të leksikut të Pjetër Budit”, *Studime filologjike*, n. 4, 1966.

Ashta K., “Leksiku i plotë i veprës “Kuvendi i Arbënit”, *Buletin shkencor i Institutit Pedagogjik të Shkodrës*, nr. 1, 1982.

⁶ Meshari, *botim kritik përgatitur nga E. Çabej*, Tiranë, 1968, f. 289/b: Dy nierëz vonëte ndë klishë me u lutunë; një ish farizell, e jetëri i publikuom. Farizelli tue mbetunë mbë kambë, këto kafshë tha ndë vetëhenë: Zot, u ty t ap hir, përse u nukë jam porsi të tjerëtë, nierëz grabitës e të pādërejtë, kurvarë, e porsi ky qi anshtë nieri i publikuom.

- Ashta K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe I*, Shkodër, 1996.
- Ashta K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe II*, Botimet Toena, Tiranë, 1998.
- Ashta K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe III*, Shkodër, 2000.
- Ashta K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe IV*, edizioni Camaj-Pipa, Shkodër, 2002.
- Camaj M., *Il "Messale" di Gjon Buzuku, contributi linguistici allo studio della genesi*, Shêjzat, Romë, 1960.
- Çabej E., "Vepra e Gjon Buzikut në vështrim gjuhësor historik", *Studime filologjike*, n. 1, 1979.
- Çabej E., *Studime etimologjike në fushë të shqipes VI*, Tiranë, 2002.
- Mansaku S., "Vepra e Bogdanit si burim për historinë e gjuhës shqipe", *Pjetër Bogdani dhe vepra e tij*, Tiranë, 1991.
- Demiraj Sh., *Çështje të sistemit emëror të shqipes*, Tiranë, 1972.
- Demiraj B., *Dictionarium latino-epiroticum*(Romæ, 1635), per R.D. Franciscum Blanchum, Botime Françeskane, Shkodër, 2008.
- Jorgaqi K., *Ndikimi i italishtes në letërsinë e vjetër shqipe (XVI-XVII)*, Botime Toena, Tiranë, 2001.
- Paci E., "Për një vështrim tekstologjik të Mesharit të Gjon Buzikut", *Hylli i Dritës*, n. 3, 2011.
- Paci E., "Kolofoni në Mesharin e Gjon Buzikut", *Hylli i Dritës*, n. 1, 2012.
- Paci E., *Sistemi mbiemëror në Mesharin e Gjon Buzikut*, Botimet Albanologjike, Tiranë, 2011.
- Paci E., "Gjurmime rreth leksikut të liturgjisë në Mesharin e Gjon Buzikut", në *Shêjzat-Pleiades*, n. 1-2, 2016.
- Qendro Th., *Fjalor i shqipes së Gjon Buzikut*, Shoqëria Biblike Ndërkonfesionale e Shqipërisë, Tiranë, 2013.
- Ressuli N., *Il "Messale di Giovanni Buzuku", (riproduzione e trascrizione)*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Romë, 1958.
- Sciambra M., *Bogdanica (studi su Bogdani e l'opera sua), volume II, saggio sul lessico scientifico e culturale del Bogdani*, Pàtron editore, Bologna, 1965.
- Xhuvani A., Çabej E., *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1962.

